

Balogh Csaba

Üdvözlét a gondolatnak és az általános embernek

*Arany János Madách-köszöntőjének kritikátörténeti jelentősége*¹

■ „Arany volt egyik alkotója annak az iskolának, mely magyar Olympust akart teremteni magyar istenekkel. Amit Arany Zrínyiről ír, ahogy Arany Zrínyit Tasso, Vergil, sőt, a sorok közt, Homér fölé emlegeti: az egy nagy elmének elszomorító tévedése! Nosza, Gyulai is Katonából Shakespeare-t faragott, Salamon Csokonaiból egy lángészt, Arany Madáchból egy új Goethét”² – írja Tolnai Lajos negyed századdal a *Tragédia* megjelenése után. Az irodalmi köztudatban a két költő neve ekkor már összeforrt. És joggal: Arany javítottacsiszolta a *Tragédiát*, ő támogatta-sürgette gyors kiadását, majd ő mutatta be Madáchot a Kisfaludy Társaságban. Már a kortársak is – különösképpen Arany irodalmi ellenfelei – azon tűnődtek, hogy az ország legnagyobb élő literátorát mi vezette e feltétlen kiálláshoz. Miért vált Madách Imre – az irodalmi körökben addig ismeretlen felvidéki katolikus nemesember, kastélyos földesúr – néhány hét, rövid levélváltás után a nála hat évvel idősebb, erdélyi kalvinista, jobbágygyökerű Arany János „édes jó emberévé”³? A válaszok – amelyek javarészt találgatások – három fő csoportba sorolhatók. A *génusz* Arany rögvést meglátta a *Tragédia* koncepciójának és kompozíciójának minden nagyszerűségét. A *jámbor* Arany érezte, de aligha értette a *Tragédia* koncepciójának és kompozíciójának nagyszerűségét. Végül: a *rafinált* Arany azért vette szárnyai alá Madáchot, mert javításaival a saját ízlésére, világgépére formálhatta a jó irodalmi nyersanyagot bizonyuló *Tragédiát*, és egy biztos irodalmi közönségsikerrel öregbíthette a Kisfaludy Társaság hírnevét – egy magyar Goethét adva ezzel a magyar Olimposznak.

Arany János – mint Madáchnak megvallotta⁴ – tervezte, de hivatali, szerkesztői gondjai és „örökké zúgó, többnyire csábult feje”, „czudar beteg kedélye” miatt végül elállt a *Tragédia*-elemzés megírásától, e feladattal bizalmasait, az erdélyi kalvinista kritikus-kör tagjait: Gyulai Pált, Salamon Ferencet és Szász Károlyt bízta meg. Tehát az irodalomtörténeti tények alapján a mindent látó műtész portréját nem lehet megfesteni. Arany elhíresült ítéletéről

– miszerint „Az »Ember Tragoeédiája« úgy conceptióban, mint compositioban igen jeles mű.”⁵ – csak feltételezni lehet, hogy elmélyült esztétikai belátás nyomán született – bizonyítani nem.⁶ A kevesek által képviselt ellentétes álláspont pedig nem csupán öncélúan provokatív, hanem valószínűleg is: a drámai költeményt javítgató Arany néhol „fel sem fogja Madách valódi intencióját”⁷.

Az újabb akadémiai *Tragédia*-kutatás nem a bizalom vagy a gyanú hermeneutikája, hanem a textológiai és a kritikátörténeti tények alapján értékeli Arany szerepét – nem zárva ki, hogy a jeles mentort irodalomszervezői és a Kisfaludy Társaság igazgatójaként személyes érdek is vezette, amikor Madách útját egyengette.⁸

„Csak itt-ott a verselésben – meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lyrai részek nem eléggé zengők. De így is, a mint van, egy kevés külsímítással irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat az helyet. [...] Ha ohajtásom a Kegyed akarattal találkozni, akkor sorról sorra kijelölném a helyeket, hol – semmi esetre sem lényeges – változtatást gondolnék célszerűnek; vagy belenyugvása esetében magam tennék rajta egy-két tollvonást...”⁹ – írja Arany János első, üdvözlő levelében Madáchnak. De az ápoló tollvonások száma nem marad csekély, végül több ezerre rúg, ezért a Madách-filológia örökzöld kérdése, hogy milyen mértékű és mélységű a „rokon érzelmű pályatárs”¹⁰ korrekciója. A *Tragédia* szinoptikus kritikai kiadásának statisztikai mérlege szerint Arany János a 4117 soros drámai költeményen 5718 javítást ejtett, ezek közel háromnegyedében Madách helyesírását pontosította, huszonhárom százalékban pedig a kiadás szerkesztését segítette. Csupán a fennmaradó három százalék korlátozódik a stílusra, a szókincsre, és mindössze négy olyan Aranytól származó sor található *Az ember tragédiájának* szövegében, amelynek nincs közvetlen tartalmi előzménye.¹¹ A közös munka során Arany biztosította Madáchot, hogy a helyesírás korszerűsítésén, egységesítésén kívül nem ragaszkodik más korrekcióhoz. „Ha módosításaim

nem tetszenének, vagy ha általában semmit nem akarnál is módosítani [...] azt is írj meg. A munka megjelenésére ez nem akadály; csupán *éretted* ajánlottam a változtatást.”¹² Arany azt is hangsúlyozza, hogy csupán néhány esetben tesz a költői eszmére észrevételt. „Engem nem visz rá a lélek, hogy gondolat helyett gondolatot állítsak, mely nem a tied; ha azonban nem tennéd, vagy késik [Madách javítása], megpróbálom. A többire nézve élek a szabadsággal, melylyel felruházni elég bizalmas vagy. De nem élek vissza. Sok van jegyzeteim közt, hol az én javításom símbb, de a te szöveged erősebb. Az ilyeneknél kétszer meggondolom a változtatást.”¹³ A kéziratvizsgálat említett eredményei nem igazolják a gyanút, miszerint a több mint másfél száz *elsimító* stílusos javítással Arany csökkentette a *Tragédia* bölcséleti erejét, és becsempészte életfilozófiáját a szerkesztői ügyekben járatlan-naiv, és a kiadás, a siker érdekében minden változtatást elfogadó Madách drámájába.¹⁴ Sőt, a tények az ellenkezőjét bizonyítják. Például az Arany Jánostól származó két szállóige – „A gép forog, az alkotó pihen.” [I. 14.], illetve „S kacagja durván az erő s anyag.” [IV. 68.] – Madách egyik filozófiai ihletőjét, Ludwig Büchner mechanikus materializmusát idézi – amelyet Arany saját alkotói világában elutasított.¹⁵

A *Tragédia* javításai keveset árulnak el a Kisfaludy Társaság igazgatójának távlati céljairól – annál beszédesebbek egyéb iratai. Arany már első levelében pontos tervvel áll elő: a szükséges változtatások után a művet „bemutatnám a társaságnak. Ezt bizton merném tenni, visszautasítás félelme nélkül”. És szinte hajszolja a drámai költemény megjelentetését. „Nem tudom, mi szándéka van Kegyednek a kiadásra nézve: én óhajtanám ezt a Kisfaludy-társaság útján eszközölni, a mi, remélem, sikerülne is.”¹⁶ Hat héttel később, második levelében Arany már tegezést ajánl az *Édes Barátjává* váló Madáchnak, és még határozottabb: „az idő sürget: szeretném művedet minél előbb látni nyomtatásban. [...] Engedelmed folytán már bejelentettem a Kisfaludy-társaságnak. Neved még tudva nincs: tőled függ, mikor legyen napfényre hozva. Föltéve, hogy nem ellenzed, e hó 31-én, a csütörtöki ülésben fel akarok olvasni belőle egy pár szakaszt. Egyébiránt a kiadás saját szakálamra is megtörténhetnék, miután fel vagyok hatalmazva [...] én előnyösnek látom föllépésedre, hogy az a Kisf. t. aegise alatt történjék. Munkádra így több figyelem fordul, s nem lesz kitéve annak, hogy olvasatlan maradjon, míg maga magát valahogy ki nem küzdi a homályból.”¹⁷ A kiadói kérdésekben különösen megfontolt Aranyt mintha valamilyen kimondatlan – alighanem az igazgatói teendőkkal kapcsolatos – határidő szorítaná a *Tragédia*-ügyben: „minél

előbb” ismételteti, „azonnal kezdhethők a nyomtatást”, majd kilenc napra rá: „hamar kellene, mert az idő sürget, a nyomda vár”.¹⁸ Közben a drámai költemény kritikai fogadtatását is buzgón tervezi-szervezi. Arany előrelátásáról vall, hogy elhárítja Madách kérését, aki a *Csák végnapjait* is a figyelmébe ajánlja, mert előnyösebb a szerzőnek, ha először a *Tragédiáját* olvassák, és nem e szerényebb színvonalú történelmi drámát. Ugyanakkor tartós együttműködést tervez: meghívja Madáchot munkatársnak az általa szerkesztett *Szépirodalmi Figyelő*-be.

Arany János *Egy üdvözlő szó* című, 1862. március 27-én felolvasott köszöntője állította Madách Imrét a Kisfaludy Társaság panteonjába.¹⁹ Az *ember tragédiája* tíz héttel korábban, 1862. január 12-én jelent meg először nyomtatásban, az igazgatói beszéd elhangzásakor már széles körben ismert volt. Arany igyekezett mindent elrendezni. „A mű kapós lesz, úgy látszik, s a kritika, ha nem föltétlen magasztalással, de még is *szépen* fog róla nyilatkozni. Gyulai a Budapesti Szemlé-ben ír róla tanulmányt; a Figyelő-ben – én nem akartam az első szót – először Szász Károlylyal olvastatom. – Addig is üdvözöllek a Kisfaludy-társaság kebelében!”²⁰ – írja Madáchnak. Csakhogy a tervbe hiba csúszott: a hetek múlásával a *Tragédia* egyre inkább megosztotta a Társaság nagyjait. Greguss Ágost, Szász Károly és Eötvös József egyetért elnökük véleményével,²¹ de Gyulai Pál, Csengery Antal és Toldy Ferenc magánlevelezésükben növekvő értetlenséggel, Erdélyi János pedig mély ellenérzéssel fogadja Arany lelkesedését.²² A Riedl Szende vezette ifjú irodalmi ellenzék pedig kap az alkalmon: Vajda János, Reviczky Szevér és Zilahy Károly vitriolos cikkekben élcelődik az Arany-kör új Goethéjén.²³

Valóban ez vezette Arany Jánost: új Goethét faragni Madáchból? A köszöntő – szerény, nyolcvanöt soros terjedelme ellenére – Arany egyik legtöbbet idézett értekező írása, de nem szemlélteti esztétikai nézeteit. Épp ellenkezőleg: a drámai költemény elfogadtatásához a Kisfaludy Társaság igazgatójának több ponton felül kellett bírálnia addigi kritikusi elveit. Egyrészt szemet huny az eseményekbe nem illeszkedő bölcséleti kitérők, maximák, szentenciák felett – amelyeket műtésztként másutt következetesen elítélt. (A *Tragédiát* ezek a passzusok a szállóigék drámájává avatják.) Másrészt Arany egyenesen irtózott a művön kívüli valóságtól elszakadó értelmi-logikai és lélektani következetlenségtől. Nem csupán a későbbi Madách-kutatás lajstromozta a *Tragédia* alapkonfliktusának és egyes jeleneteinek logikai buktatóit, ezekre a kortársak is felügyeltek. Néhány példa a bevezető színekből: az angyali kar hogyan szólhat *enyésző világok* ko-

porsójáról (I. 42.), amikor a teremtett világ csak most kezdte meg végtelen pályáját; miért hal meg, aki a *halhatatlanság* fájának gyümölcsét eszi (II. 12.); ha az Úr a két megátkozott fát Lucifernek adta, miért akadályozza meg, hogy a hasznukat vegye (II. 181.); a despota Fáraó–Ádám hogyan változhat ilyen képtelen gyorsasággal a népét felszabadító liberálissá; férjét, a halott rabszolgát sirató Éva pedig hogyan válhat ilyen gyorsan a Fáraó „csicsergő” kedvesévé? Végül a legsúlyosabb kompromisszum: Arany „nem szívesen fogadja el, s rendszerint elutasítja a művön kívüli valóság szerkezetétől erősen eltérő műalkotásbeli mozzanatok. Nemcsak a leíró részeket és a valószerűnek szánt jellemeket, hanem a költői képeket, sőt metaforákat is megkísérli a valóságra vonatkoztatni, melytől lényegesen nem térhetnek el.”²⁴ Hogyan kapcsolódik a valósághoz *Az ember tragédiája*, e mítoszi keretbe foglalt, az ördög által sugallt tizenegy tételes történelmi álmoképsorozat, ahol az utolsó három szín a távoli jövőben játszódó disztópia? Köszöntőjében Arany nem csupán átlép a kérdésen, hanem a Madách-dráma valóságmozzanatainak keresése *ellen* szól: „mondják, a sötét álmoképek tárgyilag is egyeznek a világtörténettel. Ezt tagadom én. [...] Téved tehát, ki úgy fogja fel, hogy a szerző a világtörténet egyes szakaszainak, s általuk az egésznek, hü képét akarta adni...”

Ezen a ponton tanulságos egy rövid kitérőt tenni, ugyanis felvetődött, hogy Arany elsődleges célja nem Madách védelme, igazolása volt, hanem egy korábbi vita végére kívánt pontot tenni: *Üdvözlő szavával* szakított Erdélyi János esztétikai normáival.²⁵ Ez az értelmezés három szempontból vitatható. Egyrészt túlságosan spekulatív: semmiféle utalás nincs a szövegben egy korábbi teoretikus, nem a konkrét alkotáshoz kapcsolódó polémia. Másrészt Arany nemcsak Erdélyi, hanem saját irodalomszervezői elveivel is szembemegy, amikor Madáchot támogatja, hiszen a *Tragédia* megválaszol(hat)atlan kérdésektől borús, nemzetek feletti világa a legkevésbé sem felel meg a Világos utáni késő romantikus irodalomkritika nemzeti jelleget hangsúlyozó elvárásainak. A történelmi katasztrófa árnyékában a *virrasztók* literatúránk önállóságát, nemzeti karakterét őrizték, hogy ez a – népi gyökerekből sarjadó – irodalom a nemzet felemelkedését szolgálhassa. Az 1860-as évek legelején Arany is úgy véli, hogy a szépirodalmi alkotás külső és belső harmóniája főképp a nemzeti jelleg érvényesüléséből fakad. Noha azt is látja, hogy ezek a formai-tartalmi elvárások egyre kevésbé kedveznek a nagy művek megszületésének.²⁶ A *Tragédia*, e váratlanul felbukkanó *jeles mű* a korszak legtöbb – Arany által is vallott – irodalomkritikai elvárásának (így a konfliktus feloldásáért adó zárlat iránti igényének) nem tett eleget. Végül azért

vitatható a fenti értelmezés, mert azt sugallja, Arany a Madách-köszöntőt kritikusi világának elméleti elhatárolására használja, holott lényegesen többről van szó: mentorként azzal is felelősséget és szolidaritást vállal egy öntörvényű remekmű sikeréért, hogy irodalomesztétikai elveit annak világához igazítja.

Az esztétikai és értelmezői normák *alkalmi* áthangolásának szándéka magyarázhatja, hogy Arany János laudációjában erős a vélemények egységesítését célzó hatalmi retorika. Az igazgató felidézi a Kisfaludy Társaság „tekintélye alatt” megjelent drámai költemény első, még töredékes bemutatásának *általános* sikerét: „Jól esett nekem ily fogadtatása a költeménynek a T. Társaság részéről, mert úgy szólván felelősséget, erkölcsi solidaritást vállaltam vala a sikerre nézve azzal, hogy e művet Önök elé hoztam.” Majd felteszi a kérdést: „van-e közöttünk – nem mondom e falak, de talán a két haza határai közt – olvasó, ki Madách művét irodalmunkra nézve kisebb-nagyobb mértékben nyereségnek ne vallaná? [...] Azt hiszem, nincs.” Azonban a köszöntő fő témája cáfolja az általános közmegelegedést, ugyanis Arany igen szokatlan fordulattal – „szinte megfélelkezve mostani feladatáról” és a laudáció műfaji kereteiről – saját irodalmi közösségéből, vagyis a hallgatóság soraiból érkező kritikákkal kezd vitát. A pesszimista világnézet vádja alól kívánja tisztázni a drámai költeményt – a Madách-szakirodalom talán legjellemzőbb témáját nyitva meg ezzel. „Nem volna itt helyén a tragédia érdemlegi méltatásába ereszkednem. De el nem hallgathatok egy észrevételt, mely inkább magán körben, mint sajtó útján felőle olykor nyilvánult, hogy t. i. e mű nagy mértékben pesszimista világnézet kifejezője.” Arany szerint az *egészet* vizsgálva nem az, a részletek szintjén pedig „ez nem a szerző pesszimizmusa: ez magából a szerkezetből foly így”. A védőbeszéddé lényegülő köszöntőben szembeötlő a logikai csavar, hiszen a *Tragédia* pesszimizmusa csakis a koncepcióból következhet, a kompozícióból nem. A kettő – a rész (kompozíció) és az egész (konceptió) – felcserélése aligha véletlen, hiszen az képtelen érv lenne, hogy a borúlátás a koncepcióból fakad, de ez nem a szerző koncepciója. Akkor kié? Az egyik szereplőé? Különös módon – és újabb logikai vargabetűvel – Arany érvelése ide fut. „Kívánhatjuk-e Lucifertől, hogy ne pesszimista színben mutassa neme jövőjét Ádámnak, midőn célja: kétségbe ejteni s benne ily módon egész ivadékát előlni?” Erdélyi Jánostól Pulszky Ferencen és Prohászka Ottokáron át Lukács Györgyig sokan tiltakoztak a *Tragédia* borúlátásának efféle ügyvédi eldisputálása ellen. Az utókor arról már megfélelkezett, hogy Arany *Üdvözlő szavában* a pesszimizmus-dilemma teoretikus meghaladására is kísérletet

tett. „Mellözöm a kérdést, hogy a pessimista irányú költő megszűnik-e csupán ez által költőnek lenni, hisz úgy, pl. Byron, nem volna az. Óhajtható ugyan, hogy a költői lélek teljes harmoniában legyen a világgal: de ha nincs, ki teher róla? A művészet harmoniája nem mindig az optimizmusé is egyszersmind.” E látszólag súlytalanul odavetett megjegyzéssel Arany meghaladta kora esztétikai gondolkodását, azonban a Kisfaludy Társaság egybegyűlt tagjait egyik érvével sem tudta maradéktalanul meggyőzni. Egy héttel a köszöntő után Csengery Antal így ír Gyulaiaknak: „Különbén én nem tartok annyit e műről, mint Arany és mások. Nagy baj mikor a költő nagyba vágja a fejszét, s nem tudja kihúzni. Reám a mű rendkívül pessimisticus hatással volt. Arany azt vitatja, nem az volt a költő célja. Annál rosszabb. Azt mondja Arany, csak az ördög látatja kétségbe ejtő színben a világot! De hát az eszkimó kunyhó! Ily vég után nagyon nyomorú végül a vigasz. Általában az egészben az öreg Úr igen nyomorú szerepet viszen. Engem boszantott. A földi czudarságokkal szemben nem látom a mennyi harmoniát valódi költői lélekkel nemcsak kivíve, de gondolva sem. S nem látom kiemelve, hogy csak az ördög látatja a ferde oldalt.”²⁷

Az *Üdvözlő szó* elhangzása előtt Arany még a sokszínű kritikai fogadtatás előnyeit vázolja Madáchnak. „Egy ily mű megérdemli, hogy több felől tanulmányozzák, s az íróra nézve még elhibázott bírálat is lehet hasznos, mert péld. abból láthatja, mennyire képes alábbrendelt szellem felfogni azt, amit ő gondolt, és szoktatja magát a többségnek felfoghatóbb kifejezésre.”²⁸ Csak találgatni lehet, hogy egy hónappal később a Kisfaludy Társaság tagjai elé kiálló Arany miért söpri le szokatlan szigorral, és ítéli érdemi válasza méltatlannak a *Tragédia* közközön forgó kritikáit. (Ekkor már utalhatott Vajda János és Reviczky Szevér cikkére is.) „Téved tehát, ki úgy fogja fel, hogy a szerző a világtörténet egyes szakaszainak, s általuk az egésznek, hű képét akarta adni, azt mutogatván, hogy nincs haladás az emberiségben, csak szüntelen körben forgás, vagy alább szállás, míg minden a nihilizmusba sülyed.” Arany ezt – az irodalmi ellenzék körében általánosan elfogadott és a Kisfaludy Társaság tagjai között is mérlegelésre méltónak talált – olvasatot a zárójelenet igencsak vitatható ismertetésével igyekszik cáfolni. „[Az első embert] a szeretet szava és isten keze visszarántja az örvény széléről.” Az ellentábor joggal ítélte ezt a választ elfogadhatatlannak, hiszen Ádámot nem a szeretet szava, hanem Éva anyaságának híre fordítja vissza az öngyilkosságtól, az Úr ezután tűnik fel, és a végzőben csak a bizalom szava hangzik el, a szeretetét nem. A Madách-kérdésben Arannyal élesen szembe forduló Erdélyi János úgy látja, hogy ez a felemás, csonka végző Az

ember tragédiáját egyenesen *Az ördög komédiájává* avatja. A historikus színek koncepcionális sötéttségét nem világítja be a végző, mert a hit, remény és szeretet nélküli bizalom örök bizonytalanságban, az Ó- és Újszövetség világa közti senki földjén hagyja magára az olvasót.²⁹

Azonban nem a Kisfaludy Társaságot megosztó pesszimizmus-kérdés tette lehetetlenné, hogy Madáchban magyar Goethe álljon a magyar Olimposztra, hanem a *Tragédia* világirodalmi értéke feletti vita. Arany 1861. október 31-én felolvasta az első négy színt a Társaság közgyűlésén. „Ha láttad volna – számol be Madáchnak –, egy Eötvös, Csengeri stb. hogyan kiáltott fel – csupán a locális szépségeknél is, – ez gyönyörű! igen szép! Stb. Győztünk, barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is.”³⁰ Valóban győztek, talán túlságosan is. A hallgatóság első lelkesezésében *Az elveszett paradicsomhoz* és *Fausthoz* mérte a *Tragédiát*, amely Toldy Ferenc szerint a világirodalom színpadán is korszakos jelentőségű, és Vörösmarty után – Arany elé lépve – Madách a „magyar irodalom második fényes csillaga”.³¹ Merész értékeléssel Csengery Antal sem maradt adós: *Az ember tragédiája* „byroni conceptio shakespeareileg kivíve” – írja a Társaság gyűlésétől távol maradó Erdélyi Jánosnak.³² Arany – hogy pontot tegyen a Madách-vita végére – a népnemzeti iskola legnagyobb kritikusi tekintélyét, Gyulai Pált kéri fel egy terjedelmes *Tragédia*-értékelés megírására. Gyulai akkurátusan hozzá is lát az előtanulmányokhoz: „tanulva és gondolkodva” újraolvassa a világirodalom legnagyobb drámai költeményeit. Csengery Antalhoz írt levelében elismeri a *Tragédia* hazai szempontú értékeit, Madách tehetségét és óriási küzdelmét a koncepcióval, de a világirodalmi egybevetésnél és a líraiság értékelésénél nem járhat el tapintattal. „... félek, hogy oly csaknem példátlan lelkesülés közepett, aminőben a mű részesül, az én bírálatomat felségsértésnek fogják tekinteni. Pedig az egész csak oda fog kimenni: Az ember tragédiája nem állja ki a versenyt a Divina comediával, sem az *Elveszett paradicsommal*, sem *Fausttal*, melyekkel össze kell hasonlítanom, nemcsak azért, mert mások hasonlítgatják, hanem azért, mert a genre s a conceptio rokonsága kívánja; nem remekmű, sőt bármely nagy költő sem alkothatott volna belőle azt, mert conceptiója csak eszmében látszik nagyszerűnek, de valóban költőileg kivihetetlen, vagy legalább is nagyon képes, aztán Madáchban épen az hiányzik, mi nélkül az ilyen mű költemény, legyen bármilyen mélyen átgondolt, nem lehet halhatatlan: a phantasia rendkívüli ereje, az előadás elragadó varázsa, a nyelv souverain hatalma.”³³ Gyulai végül taktikusan hátrált ki a Madáchért felelősséget és er-

kölcsi szolidaritást vállaló Arany mögül – nem írta meg a tervezett *Tragédia*-kritikát.

Az *ember tragédiájával* kapcsolatban az irodalmi Deák-párt kritikusaiknak a Goethe-hatás okozta a legtöbb fejtörést. Greguss Ágost az elsők között magasztalja a drámai költeményt. „Szerinte a Te műved – írja Nagy Iván Madáchnak – kerekded, egész, és olly remekül kivíve, hogy ebben *Faustot* meghaladta stb. S ő is [mint Toldy Ferenc] szintén világhírűségét jósolja.”³⁴ Greguss később, *Titoknok*i jelentésében már jóval óvatosabban fogalmaz. Maga inti a föllekesülteket, akik Madách *Tragédiáját* „az *Elveszett paradicsommal* és a *Fausttal* kezdték összeméretezni”, hogy „a mű becsének tüzetes meghatározása, illető helyének kiszabása nem az első hevület, hanem a higgadt bírálathoz...”³⁵ A drámai költemény megjelenésének másnapján Arany a Társaság legmunkásabb kezét, Szász Károlyt kérte fel egy terjedelmes kritika megírására, mert „Salamon [Ferenc] akart róla írni a Figyelő-be, de már nem ir. [...] Salamonnak, úgy sejtem a 'Faust' reminiscenciák okoztak scrupulust. Én úgy látom, hogy itt a felfogás egészen eredeti – s Gyulai azon csudálkozik, hogy ennyire tudta kerülni a *Faust* reminiscenciákat, holott az impulsust onnan vette Madách.”³⁶ Szász Károly könyvvé terebélyesedő cikksorozatában messzire veti a súlykot: lelkesedésében a *Faust* fölé emeli a *Tragédiát*, mert koncepciója sok tekintetben szabadabb, önállóbb, tartalmasabb és nagyobb szerű.³⁷ E túlzásokba eső műítész patriotizmust a Madách-vitához utolsóként hozzászóló Erdélyi János nem hagyta szó nélkül: a *Tragédia* meg sem születhetett volna a *Faust* nélkül, „mégis párhuzamot vonni a kettő közt, vagy egyenlő talajra állítani mind a kettőt, hazai önérzetnek elég, nemzeti hiúságnak sok, kritikai igazságszolgáltatásnak kevés.”³⁸

Maga Arany is sokat tűnődött a *Tragédia* világirodalmi helyének kijelölése felett, és a társaságbeli köszöntőig folyamatosan módosította az álláspontját. A Madáchcsal való levelezés megkezdése előtt, 1861 augusztusában így ír Tompa Mihálynak: „Poesisről szólván: valahára födöztem fel egy igazi talentumot. Egy kézirat van nálam: Az *ember tragédiája*. Faust féle drámai compositió, de teljesen maga lábán jár. Hatalmas gondolatokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni: a mű igen figyelemre méltó. [...] Mily jól esik ez örökös majmolás után egy kevés eredeti hang!”³⁹ Vagyis: feltűnt a magyar irodalomban egy egészen önálló irányt mutató eredeti hang – aki verselni nem tud jól, és nyelve sem mentes a hibáktól. Akkor miben áll költői, drámaírói tehetősége? A hatalmas gondolatokban? Arany a javítás hetei alatt

továbbgörgeti maga előtt a kritikai dilemmát, és meg-megkísérti az összehasonlítást: „... szerintem az 'ember tragoediája' egy Dante vagy Goethe technikájával remekmű volna. Így is az, de felületes olvasó fenakad az apró rögökön.”⁴⁰ Igaz, nemegyszer megdicséri a költőtársat, például kiemeli a római színben Szent Péter beszédét, „hol Shakespeare sem csinalta volna különben.”⁴¹ De jellemzőbb a VI. színhez fűzött másik megjegyzése: „*Hippia* és *Cluvia* dala. Igen jó gondolat, de lyrai zöngelem nélkül.”⁴² Arany tapintatosan kereste a választ, hogy az *ily nagy* költő miért *hiányos* költő, de csak találgatott: „A mű alapeszmében, compositióban, mind abban a mi lényeges – eredeti, merész, költői – hogy a külsőben, de a legkülsőben itt-ott némi hiány mutatkozik, az talán körülményidnek tulajdonítható. Talán nem hatott úgy át a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene... Talán előbb kaptad a német s általában idegen culturát, hogy sem a magyar nyelvszellem kitörölhetlenül ette volna be magát nyelvérzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot üszsz a nyelvvel, mint azt a nyelv *most már* tűrhethetné” – írja Madáchnak.⁴³ A stiláris javítások felett nem volt közöttük vita. Madách vakon megbízott Aranyban, csupán azt kérte: töröljön bátrabban. „... megjegyzéseidet mintegy revisioúl ne is küld hozzám, valóban megszegyenítő az reám nézve, ki annyira megbízom benned, sőt megbíztam már akkor is, midőn csak híradet ismerém... [...] Nevem nyilvánosságra hozatala 's minden egyébben tégy mint azt baráti rokonszenved sugalja, jobb helyettes az, mint maga a' helyettesített lenne.”⁴⁴ De a legkevésbé sem bízott önmagában. Arany előtt is mentegeti magát csiszolatlan költői nyelve miatt. „Nem is képzeled mennyit s mióta fáradok én, hogy jobb technicára szert tegyek, de hiában, miután itt sok esztendőőrül van szó, kénytelen vagyok e rám nehezedeő átokban, mint valódi végzetben megnyugodni.”⁴⁵ Az utókor egyforma magas talapzatra állította a két géniuszt szobrát, azonban Madách nem kiemelkedő literátori tehetségével magyarázta, hogy néhány hét alatt a legnagyobb élő költő „édes jó emberévé” vált, hanem Arany iránta tanúsított „különös baráti hajlamával”.⁴⁶ Halála előtt fél évvel, Arany Jánoshoz intézett utolsó levelében is erről vall: „Tudod hogy én hatalmas szárnyaid véde alá húzodtam, s ha magamat költőnek szabad nekem is neveznem a többivel, téged választottalak mint ilyen, atyámnak.”⁴⁷

Arany már a javítási munkálatok során azt fontolgatta, vajon mennyire lehet a *Tragédia* sikerét kizárólag a benne rejlő hatalmas ívű gondolatokra építeni. „[...] ha így, a mint van, sajtó alá kerülne is, *okos* ember önkéntelen elösmerné, hogy nem közönséges íróval van ügye. De én azt is lehetőleg eltávolítani akarom, hogy a *nem-okos* kapcsokdjék belé”⁴⁸ – írja Madáchnak. Arany sokat finomított, de a ko-

rabeli – a népnemzeti iskola által kanonizált – szépirodalmi ízlés alapján nem írhatta át, és nem is kívánta átírni a drámai költeményt. Végül nem a koncepció, a kompozíció vagy a pesszimizmuskérdés, hanem a költői nyelvhasználat akadályozta meg, hogy az irodalmi Deák-párt egy magyar Goethét állítson a magyar Olimposzra.

A költőtárs sikerén munkálkodó Arany *Üdvözlő szavával* azért nem követi Gyulai megközelítési útját, amely az egyetemestől a nemzeti irodalom felé halad, mert a legnagyobbakkal – Dantéval, Shakespeare-rel, Miltonnal és Goethével – való összehasonlításból Madách vesztesen kerülne ki. Ezért a szónok más erényeket emel ki. Egyrészt a mű nemzeti kincs jellegét hangsúlyozza. „Mindnyájan elégedve gondolunk e műre, s ha világirodalmi jelességek mellett netalán érezzük, látjuk is fogyatkozását, nem örömet válnánk meg a tudattól, hogy ez – a miénk!” Felemás érv ez egy olyan világdráma mellett, amely a világirodalom színpadán kevésbé állja meg a helyét, viszont nemzeti kincsnek is különös, hiszen költői nyelve bírálható, és meséjének nincs semmiféle magyar vonatkozása. Arany második érve viszont taktikai bravúr. Dante, Goethe és Milton helyett közelebbi világirodalmi párhuzamot kínál, enyhítve ezzel a klasszikus veretű nyelvhasználat hiánya és a grandiózus tematika közötti – általa is elismert – feszültséget: Byronra hivatkozik, másodrendűnek ítélve ezzel a pesszimizmuskérdést is.

A fenti érvek dacára a líraiság maradt a *Tragédia* legtamadhatóbb pontja, ezért Arany a drámai költemény művészi esszenciáját egy biztosabbnak tűnő pontban, az alkotói eszmében, Madách költői *filozófiájában* jelölte ki. És a kor költői termései – mint a szónok megjegyzi: halovány irodalmi zöldsegei – ezt indokolták is tették. Egy hónappal a köszöntő elhangzása előtt Arany így *instruálja* a kritikára felkért Szász Károlyt: Madách „hibáját mi ketten [Gyulaival] ebben látjuk, hogy erősebben *gondol*, mint *képzeli*. Ezért erősebb a kigondolás, mint a költői kifejezés. Ezeket tájékozásul, különben bánj vele meggyőződésed szerint. Csak azt se felejtsd, hogy ily példák most, ha valaha, szükségesek, midőn költészetünkben kiveszni készül a *gondolat*.⁵⁹ Arany a Kisfaludy Társaság előtt elmondott köszöntőjében kizárólagossá teszi Madách művének ilyen irányú megközelítését. „Szellemét ismerjük mindannyian. Ki a *gondolatnak*, az *általános emberinek* oly derekas érvényt szerze faji s egyedi aprólékosságba s képzelmi üres játékba nagyon is elmerült mai költészetünkben: annak díszes helye van közöttünk” – és ez Arany János utolsó szava *Az ember tragédiájáról*.

Fontos kiemelni, hogy Arany az 1860-as évek elején már rendkívüli kritikusi tekintéllyel bír: a Kisfaludy Társaság

igazgatója, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja és a legrangosabb irodalmi, irodalomkritikai folyóirat, a *Szépirodalmi Figyelő*, majd ennek megszűnte után a *Koszorú* főszerkesztője. Arany *Üdvözlő szavával* a Madách-vitát nem tudta lezárni, az továbbgördül és elmérgesedik, de véleményével az esztétikai értékelés helyett a gondolati mag, az eszme, a filozófiai ihletők és közvetve az ideológiai kérdések irányába fordította a *Tragédia*-kritika irányát. A kortársak joggal érezhették úgy, hogy Arany – és az általa képviselt hivatalos irodalomkritika – egy drámaíró *filozófust* állított a költők panteonjába. Közös kiindulási ponttá vált, hogy Madách erősebben *gondol*, mint *képzeli*, ezért az Arannyal szemben állók is bölcséleti alapról bírálták a *Tragédia* koncepcióját és kompozícióját. Így tett kimunkált tanulmányban Erdélyi János is, aki világnézeti, ideológiai szembenállással mélyítette a Madách-vitát.

A korabeli kritika pro- és kontraí kettévágta a későbbi *Tragédia*-szakirodalmat. A századfordulót követően szinte minden jelentős értelmező – mutatis mutandis – Arany vagy Erdélyi érveit elevenítette fel. Igaz, a *Nyugat* nemzedéke átlép a pesszimizmus-dilemmán, felfedezi, rehabilitálja és ünnepli Madáchot, a nyelvvel merész játékot űző költőt – különösen Kosztolányi főhajtása sokatmondó. Újabban az akadémiai tudományosság is – megszabadulva a politika béklyóitól – a *Tragédiát* szépirodalmi műként, az irodalmiság, az irodalmi nyelv kivételes produkciójaként értékeli.⁵⁰ „Nem hiszünk abban, hogy a *Tragédiának* – mint minden remekműnek – egyetlen örökérvényű olvasata és értelmezése lehet; nincs hozzá Nagy Kulcs, amely az olvasót felmenti a gondolkodás, az elmélyülés és a véleményalkotás alól. A kizárólagos értelmezésekre való törekvésnél is nagyobb kárt okozott azonban, hogy az elemzés lázában sokan és sokszor megfélekedtek arról, hogy *Az ember tragédiája* műalkotás – és nem tételes filozófia, vallás, politikai ideológia, tudományos enciklopédia vagy más egyéb. Ha pedig műalkotás, aszerint olvasandó és elemzendő⁵¹ – írja Kerényi Ferenc, a *Tragédia* kritikai kiadásának közreadója.

Mindezek ellenére a drámai költeményről való gondolkodás főiránya máig a korabeli irodalomkritika ideologikusságát követi, amely az értelmezés elsődleges vonatkozási pontját a szépirodalmi alkotás létezési szféráján kívül jelölte ki. Ennek hatására lesz Madách rendszert alkotó filozófus, Kant, Hegel, Kierkegaard magyar alteregója, Spengler vagy az egzisztencializmus hazai előfutára. A mageszmévé, a gondolatná, az általános emberivé történő átmonologizálás csak látszólag könnyíti meg a *Tragédia* megértését. A filozófiai, történelembölcséleti, teológiai diskurzusba taszított drámai költemény ideologikus szó-

veggé lényegül, és ideológiai vitakört szervez maga köré. Alighanem ez magyarázza, hogy a szakirodalom tetemes hányadát a *Tragédia* világából kiemelt eszmék, eszmetörések feletti polémia, valamint az értelmező- és kultuszkozösségek perlekedése uralja.⁵²

Bárhogy értékeljük a Madách-köszöntő kritikátörténeti jelentőségét, Arany János pártfogása, kiállása nélkül a magyar és a világirodalom egy *igen jeles művel* lenne szegényebb. Mint *Üdvözlő szavában* Arany felidézi, Madách „egyedül az én ítéletemtől függeszté vala fel, lásson-e világot e *tragédia*, vagy örök homályba vesszen; [...] Azóta is vettem őszinte vallomását,⁵³ hogy ha akkor e művet, rosszaló ítélettel küldöm vissza, már rég tűzbe dobtam – s Ádám utolsó álmát a purgatórium lángjai közt álmodta volna végig.”

A *Tragédia* koncepcióját és kompozícióját a kortársak közül többen csodálták, de egyedül Arany János ismerte fel Madách drámájának művészetelméleti antinómiáját: egy szépirodalmi alkotás megszületésének pusztája ténye, esztétikai létmódja önmagában ellentmond a szépség nélküli jövő víziójának.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány megírását a 201102/02760 jelzetű kutatói pályázat keretében a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.
- 2 TOLNAI Lajos: *Irodalmi viszonyaink [Programcikkek] = Irodalom*, 1886. december 26., (1. évf.) 1. sz., 1–2.
- 3 „Isten áldjon, édes jó emberem!” ARANY János levele *Madách Imréhez* (Pest, 1861. november 5.) = MADÁCH Imre: *Összes művei I–II*. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta HALÁSZ Gábor, Bp., Révai, 1942, II., 1015. (A továbbiakban: MÖM) A két alkotó gyökeresen eltérő társadalmi háttérre – „szociológiai feszültségére” – többen is felfigyeltek, legutóbb KOVÁCS Sándor Iván – PRAZNOVSZKY Mihály: *Két költő egy szekéren – Arany János és Madách Imre nőgrádi találkozása (Függelékül az Arany–Madách levelezéssel)*. Előszó KERESZTURY Dezső, Salgótarján, Mikszáth, 1991, 4., 13., 14.
- 4 ARANY János levele *Madách Imréhez* (Pest, 1862. február 13.) = MÖM II., 1018. Rossz közérzetét korábban is megemlíti Madáchnak. ARANY János levele *Madách Imréhez* (Pest, 1861. november 5.) = MÖM II., 1013.
- 5 ARANY János levele *Madách Imréhez* (Pest, 1861. szeptember 12.) = MÖM II., 1001.
- 6 Közvetett bizonyítékokat keres BÁRDOS Lajos: *Arany és Madách = Irodalomtörténeti tanulmányok*. Szerkesztette FARKAS Péter, NOVÁK László, Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1989, 355–380. (Studia Comitatus Tom. 19.)
- 7 Legutóbb BÍRÓ Béla: *A Tragédia paradoxona*. Bp., Liget Műhely Alapítvány, 2006, 114.
- 8 KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre (1823–1864)*, Budapest–Pozsony, Kalligram, 2006 (Magyarok Emlékezete), 205.
- 9 ARANY János levele *Madách Imréhez* (1861. szeptember 12.) = MÖM II., 1001.
- 10 Uo.
- 11 MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája (Drámai költemény)* Szinoptikus kritikai kiadás. Szerkesztette, jegyzetek: KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 725–729.; KERÉNYI: *i. m.* (2006), 209.
- 12 ARANY János levele *Madách Imréhez* (1861. október 27.) = MÖM II., 1002.
- 13 ARANY János levele *Madách Imréhez* (Pest, 1861. november 5.) = MÖM II., 1014.
- 14 Vö.: STRIKER Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója: Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével I–II*. Bp., a szerző kiadása, 1996, I., 109–172. A vita fontosabb dokumentumai KERÉNYI Ferenc: *Védtelen klasszikusok = BUKSZ (Budapesti Könyvszemle)*, 1997, 1. sz., 52–57.; STRIKER Sándor: *Levéltett klasszikusok – avagy a kákán is csomó = BUKSZ*, 1997, 2. sz., 128–131.; KERÉNYI Ferenc: *(Nem) válasz = Uo.*, 131.
- 15 Vö.: KERÉNYI: *i. m.* (2006), 211–212.
- 16 ARANY János levele *Madách Imréhez* (Pest, 1861. szeptember 12.) = MÖM II., 1001.
- 17 ARANY János levele *Madách Imréhez* (1861. október 27.) = MÖM II., 1002.
- 18 ARANY János levele *Madách Imréhez* (Pest, 1861. november 5.) = MÖM II., 1014. Vö.: STRIKER: *i. m.* (1996), I., 114–115.
- 19 ARANY János: *Egy üdvözlő szó (Madách Imre bevezetése a Kisfaludy Társaságba) = Szépirodalmi Figyelő*, 1862. május 1., (1. évf.) 26. sz., 401–402. = ARANY János: *Prózai művek 2. (1860–1882)*. Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968 (Arany János Összes Művei XI., szerkeszti KERESZTURY Dezső), 369–371. (jegyzet 774–780.) Az idézetek ebből a kiadásból valók.
- 20 ARANY János levele *Madách Imréhez* (Pest, 1862. január 24.) = MÖM II., 1016.
- 21 GREGUSS Ágost: *Titoknoki jelentés a [Kisfaludy] Társaság történetéről s munkálkodásáról az utolsó közgyűlés óta = Magyarország*, 1862. február 7., (31. sz.) 2–3.; SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiájáról = Szépirodalmi Figyelő*, 1862. február 13., (15. sz.) 228–231., február 20., (16. sz.) 244–246., február 27., (17. sz.) 260–262., március 6., (18. sz.) 275–277., március 13., (19. sz.) 29–295., március 20.,

- (20. sz.) 308–310., március 27., (21. sz.) 324–326., április 3., (22. sz.) 339–342.; EÖTVÖS József b. *elnöki beszéde a Kisfaludy Társaság XV. közgyűlésén 1865. február 6-án* = *A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam*, Pest, Kisfaludy Társaság, 1863–1864/1864–1865, II., 23–28., 24.
- 22 ERDÉLYI János: *Madách Imre: Az ember tragoediája* = *Magyarország*, 1862. augusztus 21., (197. sz.) 2–3.; augusztus 28., (198. sz.) 2–3.; augusztus 30., (199. sz.) 2–3.; szeptember 2., (201. sz.) 2–3.; szeptember 3., (202. sz.) 2–3.
- 23 [VAJDA János]: *Irodalmi újdonságok = Nővilág*, 1862. január 20., (2. sz.) 29–30.; REVICZKY Széver: *Az ember tragoediája, Madách Imrétől. Kiadja a Kisfaludy Társaság. 1862. Műbírálólat = Gombostű*, 1862. március 1., (18. sz.) 550–553.; március 5., (19. sz.) 585–587.; március 8., (20. sz.) 617–621.; március 12., (21. sz.) 648–651.; március 15., (22. sz.) 684–686.; ZILAHY Károly: *Az ember tragédiájáról (Levéltörédék) = Kritikai Lapok*, 1862. június 1., (7. sz.) 177–180.; ZILAHY Károly: *Haragos válasza szelíd felelet (Szász Károlynak) = Kritikai Lapok*, 1862. augusztus 1., (11. sz.) 277–280.
- 24 DÁVIDHÁZI Péter: *Arany János kompozícióelmélete = Irodalomtörténet*, 1979, 2. sz., 270–301., 296–297.
- 25 DÁVIDHÁZI Péter: *Hunyt mesterünk – Arany János kritikusi öröksége*. Bp., Argumentum, 1992, 261–263.
- 26 NÉMETH G. Béla: *A szerkesztő s a kritikus Arany = Irodalomtörténet*, 1980, 1. sz., 3–12., 9.
- 27 CSENGERY Antal *levele Gyulai Pálhoz* (1862. április 4.) = *GYULAI Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. Sajtó alá rendezte, jegyzetek SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 4.), 467.
- 28 ARANY János *levele Madách Imréhez* (Pest, 1862. február 13.) = MÖM II., 1018.
- 29 ERDÉLYI: *i. m.* (1862. szeptember 3.), 3.
- 30 ARANY János *levele Madách Imréhez* (Pest, 1861. november 5.) = MÖM II., 1014.
- 31 NAGY Iván *levele Madách Imréhez* (1861. november) = MÖM II. *i. m.*, 1111.
- 32 CSENGERY Antal *levele Erdélyi Jánoshoz* (Pest, 1861. november 2.) = *Erdélyi János levelezése II*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1962 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 3.), 282.
- 33 GYULAI Pál *levele Csengery Antalhoz* (Kolozsvár, 1862. március 7.) = *GYULAI: i. m.* (1961), 466.
- 34 NAGY Iván *levele Madách Imréhez* (1861. november) = MÖM II. *i. m.*, 1111.
- 35 GREGUSS: *i. m.* (1862), 2.
- 36 ARANY János *levele Szász Károlynak* (Pest, 1862. január 13.) = *ARANY János levelezése (1862–1865)*. Sajtó alá rendezte ÚJ Imre Attila, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014 (Arany János összes művei XVIII. – Levelezés 4.), 16.
- 37 SZÁSZ: *i. m.* (1862); SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiájáról*. Győr, Gross Testvérek, 1889 (Egyetemes Könyvtár 22.), 67–69.
- 38 ERDÉLYI: *i. m.* (1862. szeptember 3.), 3.
- 39 ARANY János *levele Tompa Mihálynak* (Pest, 1861. augusztus 25.) = *ARANY János levelezése (1857–1861)*. Sajtó alá rendezte KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004 (Arany János összes művei XVII. – Levelezés 3.), 574–575.
- 40 ARANY János *levele Madách Imréhez* (Pest, 1861. október 27.) = MÖM II., 1002.
- 41 ARANY János *levele Madách Imréhez* (Pest, 1861. november 5.) = MÖM II., 1015.
- 42 ARANY János *levele Madách Imréhez* (Pest, 1861. október 27.) = MÖM II., 1012.
- 43 ARANY János *levele Madách Imréhez* (Pest, 1861. november 5.) = MÖM II., 1014.
- 44 MADÁCH Imre *levele Arany Jánoshoz* (Alsó Sztregova, 1861. november 2.) = MÖM II., 867.
- 45 Uo.
- 46 MADÁCH Imre *levele Nagy Ivánhoz* (Alsó Sztregova, 1861. december 23.) = MÖM II., 931.
- 47 MADÁCH Imre *levele Arany Jánoshoz* (Alsó Sztregova, 1864. március 14.) = MÖM II., 875.
- 48 ARANY János *levele Madách Imréhez* (Pest, 1861. november 5.) = MÖM II., 1014.
- 49 ARANY János *levele Szász Károlynak* (Pest, 1862. január 13.) = *ARANY: i. m.* (2014), 16.
- 50 Vö.: S. VARGA Pál: *Két világ közt választhatni: Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*. Bp., Argumentum, 1997 (Irodalomtörténeti Füzetek, 141.)
- 51 KERÉNYI: *i. m.* (2006), 177.
- 52 Vö.: KERÉNYI Ferenc: *A „Madách-kultusz” ideologikus tünete az elmúlt évtizedek tükrében = A metropolis árnyékában*. Szerkesztette GYARMATI György, Vác, 1992 (Madách-Kör Tár I.), 41–47.
- 53 „... hidd el nekem kedves barátom, ha az öreg isten szabómesteres kitérése művem tovább olvasásától végkép elriaszt, s te azt rosszálló ítélettel vissza küldöd, – már azóta melegegtem volna mellette, s Ádám utolsó álmát a purgatorium lángjai közt álmodta volna végig.” MADÁCH Imre *levele Arany Jánoshoz* (Alsó Sztregova, 1861. november 2.) = MÖM II., 867.